

ARTICLE

GAZETA (2010) 2:73-83

La batalla de l'Ebre: Una visió des del diari *La Humanitat*

José Miguel Hernández López

Col·legi Pare Enric d'Ossó

Preliminars

El desenvolupament de la Premsa a Catalunya ja és ben manifest a finals del segle XIX. L'existència del "DIARI CATALÀ", "LA RENAISSANCE" i "LA VEU DE CATALUNYA" juntament amb el "DIARIO DE BARCELONA", "EL DILUVI" i "LA VANGUARDIA", entre molts d'altres constitueix una petita mostra de l'esclat periodístic de començaments del segle XX: entre 1913 i 1920 van aparèixer entre 15 i 313 linotípies. Aquesta situació no es va veure modificada pels canvis polítics dels anys trenta.

Efectivament, la Dictadura de Primo de Rivera, encara que va restituir la censura prèvia i va perseguir als periodistes republicans i catalanistes, no va impedir l'aparició de diaris tan importants com "L'AVENS" (1924), "LA NAU" (1927) i "EL MATÍ" (1929). No obstant, el gran impuls de la Premsa va ser l'arribada de la Segona República. A Catalunya, com a la resta de l'Estat, es va desenvolupar un pluralisme periodístic consagrat per la mateixa Constitució republicana de 1931 i per l'Estatut de 1932, on restava clar que la legislació de Premsa era una competència pròpia de la Generalitat. Però, per altra part, també és aquí on s'inicia un període d'intenses relacions entre Premsa i Política, on es va mostrar de forma palesa una clara bel·ligerància entre dretes i esquerres, fruit dels canvis que havia sofert la societat catalana i les expectatives entorn de les relacions entre el govern republicà i el govern de Catalunya.

Per això no sembla gens estrany que molt aviat torni a aparèixer la censura. La "Ley de Orden Público" de l'any 1933 (que va substituir a la "Ley de Defensa de la

República" (Octubre de 1931) atorgava a l'autoritat civil la capacitat de suspendre publicacions i la imposició de la censura en cas d'estat de alarma. Uns mesos abans el "Código Penal" va augmentar les penes pels delictes comesos pels impressors i va aprovar la responsabilitat criminal per a directors i editors. Els resultats d'aquests canvis legislatius van provocar la suspensió de cent vint publicacions a tot l'Estat espanyol i que, després dels "fets d'Octubre de 1934", es proclamés l'estat d'alarma i la censura prèvia de publicacions a Catalunya i Astúries. Abans, però, s'havia prohibit la venda de diaris al carrer per grups de persones i, també, que els militars poguessin parlar amb els periodistes sobre qüestions de servei o estrictament polítiques.

Aquests "fets d'Octubre" van ser la causa de la suspensió d'un diari, L'OPINIÓ, vinculat a Esquerra Republicana. No era l'únic diari amb tendència republicana i catalanista. També s'ha de fer constar el diari fundat per Lluís Companys l'any 1931, LA HUMANITAT, diari que des d'un primer moment va ser fidel al seu compromís amb la República i amb Catalunya. Les tensions internes entre el grup de L'OPINIÓ i Francesc Macià, sumades a la suspensió del govern central van afavorir que LA HUMANITAT es convertís en el nou òrgan oficial d'Esquerra Republicana. Aquest diari va ser adquirit per Editorial Llibertat l'any 1933, grup editorial que també va adquirir "LA RAMBLA", "LA CAMPANA DE GRÀCIA" i "ÚLTIMA HORA", entre d'altres. És a dir: als voltants de l'any 1936, hi havia una xarxa molt desenvolupada de publicacions de caire catalanista, no solament a Barcelona sinó també a Girona ("L'AUTONOMISTA", "DIARI DE GIRONA"), a Tarragona ("EL POBLE") i a Lleida ("EL PAÍS").

Però, malauradament, les eleccions legislatives de febrer de 1936 van provocar que un grup de militars s'alçés contra el govern de la República, donant així un gir inesperat i tràgic en aquesta situació de desenvolupament de la Premsa. I això és vàlid en les dues zones en que es va dividir el territori peninsular: allà on havia triomfat l'aixecament, els diaris van ser controlats pel comandament militar i sotmesos a una estricta censura, a més de servir d'important mitjà de suport propagandístic. En el territori fidel a la República, i referint-me a Catalunya, la situació va ser molt diferent.

El govern de la Generalitat, presidit per Lluís Companys, es va veure obligat a comptar amb altres forces polítiques i sindicals per a poder dominar una situació molt perillosa. L'aixecament militar a Barcelona tan sols podia ser derrotat si es comptava amb una força armada i moral que, finalment, va ser protagonitzada pels obrers, és a dir, pel PSUC, la CNT-FAI i el POUM.

A més d'altres qüestions polèmiques, com la pèrdua del control de la situació al carrer o l'inici de la evident influència dels comunistes al govern de la Generalitat, hauríem de fixar-nos ara en les conseqüències que tots aquests esdeveniments van tenir a la Premsa catalana. En primer lloc s'ha de dir que el 19 de juliol, quan encara les notícies es movien amb dades molt diverses, es produeix la supressió i incautació de diaris i revistes hostils a la República com, per exemple, el "DIARIO DE BARCELONA", "LA VEU DE CATALUNYA" (propietat de la Lliga de Catalunya) o "EL PROGRESO" (diari creat per Lerroux). A Catalunya, abans de juliol de 1936, hi havia un total de 47 diaris. D'aquests, en els primers mesos de conflicte, van tancar 20 i la resta van ser incautats i/o col·lectivitzats.

Aquestes incautacions i col·lectivitzacions, majoritàriament dutes a terme de forma pacífica, perseguïen poder difondre les opcions pròpies i silenciar les contràries, doncs això era fonamental per a donar a conèixer i implantar el nou ordre polític de caire revolucionari. Això va provocar que la Premsa es convertís en el mitjà de comunicació de diferents missatges, diferents en funció de l'òrgan o institució responsable de la seva publicació (Comitè de Milícies Antifeixistes, Partits polítics, Centrals sindicals, Generalitat, Comitès de Treballadors). Aquests missatges estaven sotmesos a dos tipus de censura: una, de caire extern, i dirigida per l'Estat Major de l'Exèrcit i una altra, de procedència interna, protagonitzada pel mateix grup responsable de la seva publicació. És veritat que aquesta situació va provocar un escenari de confrontació ideològica (acrecentat sens dubte pel domini paulatí dels redactors

polítics)¹ com no s'havia vist mai: les portades dels diaris es van convertir en llocs per a la propaganda, les consignes i els lemes directes. Però també és cert, tal i com s'ha escrit en altres llocs, que malgrat les circumstàncies extremes, la Premsa a Catalunya va mantenir una qualitat que va fer que el periodisme català gaudís arreu d'una excel·lent consideració. És això amb el que volia acabar aquests preliminars: aquesta pressió provocada pels partits polítics i centrals sindicals, més afins al govern de Madrid i a les influències comunistes, va provocar que el president Companys es preocupés de que la premsa d'Esquerra Republicana pogués mantenir una línia moderna en la presentació formal i el tractament dels continguts. En aquest sentit, el diari LA HUMANITAT, enmig d'una situació de guerra i de tensions polítiques internes molt fortes (tal i com explicaré més endavant) va tractar de mantenir els seus objectius com a diari al servei de Catalunya i de la República.

Conflictes

La transformació del cop d'Estat en una terrible guerra civil va tenir, com ja ha sigut explicat moltes vegades, causes diverses. I, en aquest sentit, s'ha de fer constar que el paper de la Premsa va ser determinant, doncs en els dos bàndols aquest mitjà va estendre el coneixement d'una situació i va alenar la presa de posició davant la mateixa. Pel que fa referència a LA HUMANITAT, i des d'un primer moment, la crida que es llençava en les seves portades es formulava de forma molt clara: "esclafament del feixisme", "per la llibertat de Catalunya", "per la justícia social" i, sempre, en lletres grans: VISCA LA REPÚBLICA!! *Tant en les notícies com en articles d'opinió hi havia una idea latent: defensar Espanya i el seu govern republicà era defensar la terra i l'ànima de Catalunya.*² Entre molts catalanistes existia la convicció de que la República era la gran aportació catalana a la convivència hispànica per tal de conciliar les llibertats dels pobles. Segons Pi i Sunyer *el respecte i garantia dels drets col·lectius de Catalunya eren condició ineludible per a la plena i voluntària incorporació del Principat a un projecte espanyol que ha de provenir de la lliure voluntat dels pobles que el formen.*³

¹ El model informatiu català creat durant la Segona República va derivar en un model propagandístic contra l'enemic extern i contra les forces discrepants republicanes (POBLET, F., 2004)

² L'any 1938 Jaume Miravittles defensava amb contundència que lluitar per la República i per Catalunya eren causes unides

³ Núñez Seixas (2006)

Aquesta visió no havia estat compartida pel govern republicà des del seu començament, quan la proclamació d'en Francesc Macià a la Plaça Sant Jaume, Abril de 1931. Com ja se sap, la resposta de Madrid va ser la concessió d'un règim autònom, materialitzat en el restabliment de la Generalitat i la posterior aprovació de l'Estatut de 1932.

La Guerra va agreujar aquesta situació de limitació de forma clara quan el govern republicà va haver d'abandonar València i traslladar-se a Barcelona. Amb el govern va arribar el SIM⁴, és a dir, la repressió com a eina pel control de la seguretat de l'Estat. El SIM va jugar un paper molt important després dels tràgics fets de Maig de 1937. Els enfrontaments entre membres del POUM/CNT-FAI amb el PSUC, de clara influència stalinista, van ser la porta d'entrada a la marginació progressiva del govern de la Generalitat a favor dels plantejaments més centralistes del govern, especialment des del mes de juny de 1937, quan Negrín, cap de govern, assumeix la cartera de Defensa després de fer dimitir a Prieto. És llavors quan Negrín té, de fet, més poder real que el president Azaña⁵.

Els fets de Maig de 1937 havien obligat a la Generalitat a cedir el control de l'ordre públic al govern central. Això no va impedir, però, que el president Companys manifestés la seva protesta per la signatura d'un centenar de penes de mort, protesta basada en la vulneració de les competències fixades per l'Estatut.

L'arribada del govern republicà (Octubre 1937), en un context de guerra era clarament desfavorable a la República, va crear una situació de conflicte entre els funcionaris que arribaven de Madrid i els del govern de la Generalitat. Els primers van anar, de mica en mica, fent-se amb el control, recolzats per un govern que posava en pràctica un evident autoritarisme polític deixant així al marge el paper de les institucions catalanes⁶. A mitjans d'Agost de 1937 van ser prohibides totes les manifestacions polítiques al carrer. La censura de premsa va augmentar i les queixes del govern central envers el govern català també: segons Madrid, Catalunya no complia els seus compromisos amb la fabricació d'armes i munició. Aquesta manca de treball, segons el govern central, era deguda a un tipus d'egoisme

propi dels catalans⁷. Van començar també a aparèixer opinions de diferents polítics republicans defensant l'abolició dels estatuts autònoms i això va provocar que tant bascos com catalans fossin cada vegada menys discrets a l'hora de buscar solucions al marge d'un Estat i d'un Govern que els hi estava perjudicant.⁸

El punt àlgid d'aquest enfrontament va ser la retirada dels ministres Irujo (PNV) i Aiguader (ERC), després del Decret de militarització de les Indústries de Guerra, Ports i Tribunals. Això significava que el triomf definitiu del PSUC en particular i dels comunistes stalinistes en general era a les portes⁹.

Tot aquest marc de conflictes va trobar ressò en la premsa catalanista (per exemple, hi van aparèixer diferents crides per tal d'acabar amb la publicació dels diaris escrits en castellà). En el cas concret de LA HUMANITAT, els editorials manifestaven el rebuig a aquest dirigisme centralista que, en el fons, era una crítica evident a la influència comunista¹⁰. Antoni Rovira i Virgili, fidel col·laborador del diari, en un article publicat el 4 de Maig de 1938 criticava ben clar el "neopatriotisme espanyol". Malgrat tot, ni LA HUMANITAT ni ESQUERRA REPUBLICANA van flaquejar en el seu compromís polític amb la defensa de la catalanitat i de la República.¹¹

La Guerra, amb l'arribada de les tropes franquistes a Catalunya en el front d'Aragó, va ser la confirmació de la marginació de Catalunya en la presa de decisions del govern central¹². La Guerra estava pràcticament perduda però encara hi havia una possibilitat: la situació a Europa no era gaire atractiva, doncs un crescut Hitler demanava reparacions històriques sota amenaces. La guerra a Europa era més que probable i això va fer pensar a Juan Negrín i al general Vicente Rojo en una maniobra que pogués regirar la situació. Havia arribat la idea d'atacar a l'Ebre.

⁴ Servicio de Información Militar.

⁵ Negrín i Largo Caballero són els grans responsables de la retallada de nombroses competències recollides a l'Estatut de 1932.

⁶ El president Companys va protestar moltes vegades i de forma oficial per aquesta situació.

⁷ Va ser Indalecio Prieto qui va fer aquesta declaració l'any 1938 GRAHAM, H. (2006).

⁸ Juan Negrín va amenaçar amb destruir Barcelona si s'acceptava una pau per separat. VILA, E. (2006).

⁹ Això ens porta a la famosa observació d'en Julián Besteiro, segons la qual, si la República guanyava la Guerra, Negrín imposaria una dictadura comunista. Per a més informació en el sentit contrari poden llegir-se les darreres aportacions del professor Angel Viñas.

¹⁰ Vegeu els diaris corresponents als dies 15-6-37; 23-6-37; 25-6-37; 14-8-37.

¹¹ Idem els dies 4-6-38; 20-7-38; 17-8-38.

¹² Carta de Lluís Companys a Juan Negrín.

L'Ebre

La situació de conflicte entre el Govern republicà i el govern de la Generalitat no era l'única que es desenvolupava en aquells darrers mesos. L'augment de la tensió entre el règim nazi¹³ i els governs anglès i francès havia provocat que la guerra a Espanya s'hagués convertit en un conflicte marginal. Franco no acceptava cap tipus de negociació i les potències europees (excepte Itàlia i Alemanya) es mantenien en la seva postura de no intervenció.

El 15 d'Abril de 1938 el territori republicà va quedar dividit en dues zones i la situació es tornà greu: militarment el resultat era bastant clar a curt termini. A Catalunya van començar a aparèixer els primers símptomes d'esgotament: els continus bombardeigs sobre les ciutats, els constants refugiats, les constants lleves de soldats, el racionament, la inseguretat, la por... tot allò que anava minvant la moral de la reraguarda.

Per això la Premsa hauria de jugar un paper fonamental per tal de pujar i mantenir aquesta moral i esperança en la victòria. La informació sobre la guerra feia temps que era controlada per la censura militar i aquesta censura hauria d'afavorir el desenvolupament de la propaganda.

I, en aquest sentit, Negrín i el PCE van reforçar la idea d'una guerra contra la colonització estrangera i pel dret a construir una comunitat política nacional en la que poguessin participar espanyols diferents¹⁴. Però també s'havia de militaritzar la reraguarda (i d'això es va encarregar el SIM, és a dir, el PCE).

Per la seva part, Franco no va aprofitar l'oportunitat de, dividit el front, atacar per Barcelona. Va decidir començar per una ofensiva a València i això va donar pas a una idea de l'alt comandament republicà que aprofitava el fet de que els rius Segre i Ebre constituïen una enorme frontera natural: **creuar l'Ebre en una zona d'escàs valor estratègic per a poder avançar i enllaçar amb l'exèrcit de Llevant**. D'aquesta manera tornarien a juntar-se les dues zones republicanes i la Guerra podria perllongar-se fins a un hipotètic inici del conflicte europeu que canviaria la relació

de forces i aliances, forçant la negociació o, també, aconseguir una probable victòria republicana.

La idea, més política que estratègica, va ser obra conjunta del general Vicente Rojo, cap de l'Estat Major de l'Exèrcit, i del cap de govern, Juan Negrín. Si l'ofensiva tenia èxit es podria parar l'atac sobre València, començant així una llarga i dura resistència.¹⁵

Però, malauradament, aquestes previsions no coincidien amb els plans dels governs anglès i francès¹⁶. Al llarg de tota la Batalla de l'Ebre, els uns i els altres van considerar que la guerra a Espanya s'hauria d'acabar aviat i que Franco n'hauria de ser el guanyador¹⁷.

El final de l'esperança republicana va venir amb els acords de Munic (28-29 de setembre de 1938). Els txecs havien d'abandonar els seus territoris, els Sudetes, que passarien a mans alemanyes. De moment, la guerra a Europa s'allunyava i a l'Exèrcit Republicà tan sols li quedava la moral i la resistència.

A) *La Humanitat* i el desenvolupament de la batalla de l'Ebre

El dia 26 de juliol de 1938 tota la Premsa catalana va donar la notícia de l'inici de la ofensiva a les terres de l'Ebre. Durant tres mesos, sotmesa a una censura governamental per raons de guerra, a més d'altres censures dels titulars dels diferents diaris (sindicats, partits polítics, etc) i enmig d'una situació d'escassetat de mitjans materials i humans, la Premsa va anar informant sobre el desenvolupament de la batalla.

Com va portar a terme aquesta tasca informativa el diari LA HUMANITAT?

No pot oblidar-se que aquest diari era el diari afí al govern de la Generalitat, és a dir, on la seva línia d'opinió venia

¹³ S'ha de recordar la manca de reflexos dels governs anglès i francès quan el règim nazi es va annexionar Àustria i va començar amb les reclamacions del territori dels Sudetes.

¹⁴ Discurs de Juan Negrín pronunciat el 18-6-38 "ESPAÑA PARA LOS ESPAÑOLES"

¹⁵ Aquesta resistència hauria de permetre la reorganització de l'exèrcit del Centre per a poder preparar una ofensiva a Extremadura i Andalusia.

¹⁶ Especialment per a Anglaterra, que coneixia l'estat militar i els conflictes interns en la República, era preferible un govern aliat i neutral en una cada vegada més propera guerra europea, és a dir, el tipus de govern que Franco jurava que posaria en marxa, tal i com va assegurar a Chamberlain en una carta del dia 3-7-38.

¹⁷ El 19-9-1938 l'ambaixador alemany a Burgos va enviar un informe a Berlín on recomanava una ajuda militar massiva per tal de que Franco pogués guanyar la guerra.

definida per una clara i lògica defensa dels ideals catalanistes. Però també, i com ja he comentat abans, estava controlat per la censura militar. **Així doncs : seria possible compaginar la fidelitat a un ideal nacionalista català amb el compromís polític republicà, a més, en un moment tan crític com el de l'any 1938? es podria mantenir la moral i l'esperança de victòria a la reraguarda des del començament de la batalla fins al final?**

Per a contestar a aquesta pregunta he portat a terme una recerca en els exemplars d'aquest diari publicats entre els dies 26-7-38 i el 17-11-38, data en que els combats s'han acabat¹⁸. El procediment que he seguit en cadascú dels dies ha sigut sempre el mateix: lectura de les informacions i dels articles relatius a l'ofensiva (especialment els escrits per Rovira i Virgili), així com dels comunicats oficials de guerra i d'altres cròniques . Amb totes aquestes informacions he seguit un criteri fonamentalment qualitatiu, observant el to del discurs periodístic i els seus recursos per aconseguir els objectius previstos. Finalment, he estructurat aquestes informacions en diferents grups de contingut, que són els que a continuació es desenvolupen.

Tractament de les capçaleres

Dels 110 exemplars revisats, en un total de 28 apareixen informacions referides a la Batalla. D'aquests exemplars, els dos períodes més destacats són el de l'ofensiva inicial (9 capçaleres) i la fase final, que va començar el 30 d'Octubre, amb 13 capçaleres. Les referències als missatges d'aquestes capçaleres aniran apareixent en els apartats següents. La forma d'organitzar aquestes capçaleres, així com de les pàgines interiors, era molt diferent a l'època actual: Missatges curts i significatius en lletres grans, enmig d'un conjunt molt divers d'informacions que, la majoria de vegades acabaven a la mateixa capçalera. La manca d'espai obligava al linotipista a trobar solucions per a ressaltar allò que es considerava veritablement important.

B) Definició dels participants a la Batalla

Els soldats de l'exèrcit republicà són anomenats "soldats espanyols" i "soldats de la República". També apareixen altres formes com "armes republicanes" "exèrcit popular de la República" "exèrcit de l'Ebre". En un nombre escàs

d'ocasions apareix l'expressió "soldats catalans". A la capçalera del dia 12 de novembre, es fa referència als vint mil soldats catalans que van participar a la Primera Guerra Mundial com a voluntaris: "CATALUNYA, AVUI COM AHIR, SEGUEIX OPOSANT-SE A L' OPRESSIÓ"¹⁹.

Pel contrari els soldats del bàndol enemic són sempre denominats com "soldats de la invasió", "tropes invasores", "la facció", destacant en tot moment que hi ha tres exèrcits lluitant amb Franco²⁰ o, també, demanant amb contundència: "fora els estrangers!!"²¹.

C) Descripció de les operacions de guerra.

A cadascú dels exemplars apareixia el "Comunicat Oficial de Guerra" i el text de la notícia es construïa en base al mateix. En els primers dies d'ofensiva els termes són molt clars: "**Avanç victoriós**"; "**Avanç triomfal**". A més es donaven les dades sobre el nombre de presoners que s'havien fet i del volum de material de guerra capturat. Pel que fa referència a l'enemic, l'evident sorpresa inicial d'aquest es transforma en expressions com "**fracàs dels facciosos**", "**la desmoralització de l'enemic**"; "**l'enemic fuig**". No obstant això, la consulta als comunicats oficials dels dos bàndols revela el fort control de la censura militar. Tant en els combats aeris com als terrestres apareix una constant contradicció: els dos bàndols manifesten haver avançat les seves posicions i, com a molt, es reconeix la resistència del contrari²². Els morts i els ferits mai apareixen. Tampoc es fa menció dels patiments dels homes. Això queda per a l'enemic, que es qui sofreix la derrota.

La situació d'avanç inicial va acabar molt aviat. El 29 de juliol es va completar el desplegament republicà i el 3 d'agost s'inicià la construcció de trinxeres per a defensar el territori conquerit. Tres dies més tard es va iniciar la primera contraofensiva franquista. Durant els tres mesos següents la dinàmica militar serà sempre la mateixa en termes generals: contraofensives franquistes que s'estavellaven una vegada i un altre contra el mur de les tropes republicanes. Així fins al final. Però no es tractava d'informacions manipulades o tergiversades. La realitat era que, efectivament, l'exèrcit

¹⁸ Aquests exemplars s'han consultat a l'hemeroteca de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

¹⁹ Això és una clara i directa referència als més de 30.000 soldats catalans de lleia que havien participat a la Batalla de l'Ebre.

²⁰ Exemplar del dia 20-10-1938.

²¹ Exemplar del dia 22-10-1938.

²² Especialment il·lustratius en aquest sentit són els exemplars dels dies 16, 20, i 26 d'agost. També el 4 i 5 d'octubre.

republicà, en condicions molt difícils des d'un punt de vista humà i material, estava donant una lliçó de resistència heroica²³. Això no era cap obstacle per a reconèixer, encara que de forma subtil, que l'ofensiva s'havia detingut. Per exemple, el dia 30 de juliol és interessant de llegir el text del Comunicat Oficial de Guerra (en el qual es reconeix la resistència franquista) amb allò que diu a les pàgines interiors, on s'afirma: **“els republicans es troben cada dia millor des d'un punt de vista polític i moral”**. També s'ha de dir que, un dia abans, no apareix la notícia de l'inici de la contraofensiva franquista i sí dels elogis de premsa estrangera a l'ofensiva republicana.

I així, amb l'estabilització del front, van començar a aparèixer, des del 7 d'agost i de forma recurrent, tot un conjunt d'expressions que insistien en els mateixos missatges.

Per exemple, a **les pàgines del diari s'elogiava l'heroisme, la resistència i el brio dels soldats republicans**. Això anava acompanyat de la descripció de la superioritat en material de guerra del bàndol enemic. Aquest heroisme era la base de, segons una expressió molt utilitzada pels redactors, de **“l'èxit de les operacions”** al posar fre als contraatacs franquistes.

Tampoc s'oblidava fer menció d'haver aconseguit l'objectiu principal de l'ofensiva, és a dir, de parar l'avanç sobre València. Tal informació va donar origen a dues capçaleres²⁴, on un article i un extens comunicat de l'Estat Major de l'Exèrcit explicaven amb detall el per què d'aquest èxit.

El fracàs dels franquistes va tenir un lloc important i un tractament especial a les pàgines del diari. Per exemple, al descriure el fracàs constant d'aquests al estavellar-se amb la resistència republicana i, així, el dia 8 de setembre apareix: **“Els soldats de la República, amb una èpica resistència incapaciten absolutament l'acció ofensiva de les forces invasores”**. I el 21 d'agost: **“Sense avançar una passa”**. **“Acció heroica ininterrompuda de la República que desborda la contraofensiva franquista”**²⁵. Quan faltava molt poc per a les converses sobre la qüestió dels Sudetes, i en els exemplars dels dies 22, 23 i 24 de setembre, es podia llegir: **“Tots els intents d'atac son refusats”**. **“L'enemic**

segueix dessagnant-se”. **“La heroica tenacitat dels nostres homes a l'Ebre”**. **“Les nostres tropes fan pagar molt car cada pam de terra”**.

Bona part dels tres mesos de batalla van transcórrer en mig d'una estabilitat al front. I d'aquesta estabilitat s'informava de forma molt breu i concisa: **“Segueix la lluita a l'Ebre”**. La manca de novetats remarcables portava a informacions sobre l'activitat bèl·lica a d'altres fronts, com els de Extremadura, Llevant o Andalusia. Les pàgines de LA HUMANITAT, així mateix, es van fer ressò de la marxa de la situació internacional, en especial els problemes entre els governs anglès i francès amb el alemany. En nombroses ocasions van aparèixer informacions relatives als bombardejos de l'aviació italo-alemanya sobre les ciutats. Encara que pocs, també van aparèixer comentaris sobre allò que alguns diaris estrangers (fonamentalment conservadors) deien sobre l'ofensiva i la resistència de l'exèrcit republicà²⁶.

A mida que ens apropem al final de la Batalla, una vegada han desaparegut les esperances de que la Guerra en Europa porti a un final diferent, els missatges no cauen en el derrotisme. Més aviat al contrari: **“L'Ebre és el Marne de la nostra guerra”**; **“La facció no passa”**; **“Cada jornada, una victòria”**; **“L'esforç admirable de l'exèrcit de la República”**²⁷.

D) Informacions sobre l'activitat aèria republicana.²⁸

Com ja se sap, l'activitat de l'aviació a la Batalla de l'Ebre va ser molt decisiva i, per això, les referències als combats de **“La Gloriosa”**²⁹ són gairebé constants. Hem de partir d'un fet claríssim: la superioritat material del bàndol franquista va ser aclaparadora, no tan sols en aquesta Batalla³⁰ sinó també durant tota la guerra. Enfront dels avions italians i alemanys, l'aviació republicana partia amb

²³ El dia 26 d'Octubre apareixia aquesta informació: **“L'ESTAT MAJOR ALEMANY ADMIRAT DAVANT LA RESSISTÈNCIA REPUBLICANA”**.

²⁴ Exemplars dels dies 5 i 6 d'agost de 1938

²⁵ Exemplar del dia 14 de setembre de 1938.

²⁶ Així, el 4 d'Octubre, apareix que un diari suís afirma que “la moral de l'exèrcit republicà és alta i que les tropes estan ben alimentades i armades”.

²⁷ Aquesta frase va ser titular d'una capçalera el dia 23 d'Octubre.

²⁸ L'activitat de l'Armada va tenir un escàs ressò a les pàgines del diari, exceptuant l'inici de l'ofensiva i al Setembre de 1938. ALPERT, M. (2006).

²⁹ Amb aquest nom es designava al conjunt de l'aviació republicana.

³⁰ Abans de l'ofensiva, la “Gloriosa” tenia 11 esquadilles de caça incompletes. L'aviació franquista tenia 3 procedents de la Legió Cóndor alemanya i 10 de l'italiana. IÑIGUEZ, D.(2008).

un escàs nombre d'aparells i una ajuda estrangera limitada a les compres a l'URSS que, a més, estaven molt controlades pel "Comité de No Intervenció". A més, es van haver d'incorporar pilots voluntaris i mercenaris (francesos, nord-americans i anglesos) fins que poguessin ser reemplaçats per joves pilots espanyols, amb edats compreses entre els 18 i 22 anys, que van tenir el seu baptisme de foc a l'Ebre.

Doncs bé, les informacions segueixen sempre la mateixa línia. En primer lloc es ressalta la inferioritat numèrica republicana, encara que s'insisteix en la seva eficàcia als combats, amb expressions com "**mestressa de l'aire**" i "**ales victorioses**". Sempre s'informa del nombre d'aparells enemics abatuts³¹ i, encara que s'admet la pèrdua d'aparells republicans, mai apareix el nombre. I, per acabar, les successives derrotes del l'enemic apareixen molt sovint amb l'objectiu de desmitificar la seva suposada eficàcia als combats aeris.

E) Informacions entorn la legitimitat de la causa republicana

El període d'estabilització del front és pobre des d'un punt de vista d'informacions sobre la Batalla i, al contrari, molt interessant des d'un punt de vista d'aquelles informacions que tracten sobre las causes que han portat a la guerra i, especialment, de la filosofia del govern republicà: resistir fins al final. Per exemple, el 9 d'Agost apareix el següent titular en pàgines interiors: "**Segui qui sigui el final, és clar que la República no està al final de la seva resistència**".

Signats els acords de Munic, a l'exemplar del 12 d'Octubre, els titulars d'un article: "**L'exèrcit de la República sap per què lluita**". I, en caràcters més petits: "**Significat i perspectiva de la nostra resistència**". El 20 d'Octubre es fa la següent afirmació: "**L'únic bàndol legal és el republicà**". Un dia després s'informa que "**a l'Espanya franquista la moral es fon**".

F) Els polítics i la batalla de l'Ebre

No és aquest un capítol important des d'un punt de vista del nombre d'informacions aparegudes a LA HUMANITAT. Sí que és veritat que el primer en realitzar un comentari elogiós a l'ofensiva va ser el President Lluís Companys. Va aparèixer publicat el 27 de juliol i, al dia següent, ho va fer

Julio Álvarez del Vayo, ministre d'Estat del govern republicà. El president i ministre de Defensa, Juan Negrín, i juntament amb el general Rojo van fer també comentaris elogiosos el 19 d'Agost, just quan l'ofensiva està parada.

La retirada de les Brigades Internacionals de la Guerra en Espanya és un altre moment en que tornen a aparèixer els polítics. L'especial rellevància dels fets porten a que els dies 26, 28 i 29 d'Octubre apareguin en capçalera del diari les referències als discursos de Josep Tarradellas i Juan Negrín, així com de la "**MANIFESTACIÓ ENTUSIASTA DEL POBLE DE CATALUNYA**", presidida per Manuel Azaña, Lluís Companys i Juan Negrín.

G) *La Humanitat* i el context internacional

Per la seva directa relació amb la idea central de l'ofensiva a l'Ebre, els esdeveniments europeus van tenir un especial protagonisme al diari.

Per exemple, a la capçalera del 25 de setembre s'informa de la creixent tensió a Txecoslovàquia, deguda a la reclamació que Hitler està fent del territori dels Sudetes. En el mateix exemplar s'informa del terrible càstig que està patint l'exèrcit franquista a l'Ebre. Crec que hi ha una clara intencionalitat d'establir paral·lelismes entre la resistència al totalitarisme que s'està produint a dos llocs diferents. En la mateixa línia, el 28 de setembre, el conseller de la Generalitat Sbert declara al diari: "**Catalunya s'identifica amb la República**".

Els dies 30 de setembre i 1 d'octubre són especialment crítics. La reunió a Munic s'ha acabat i les potències europees han consentit a les exigències de Hitler. La República ha perdut l'esperança de l'esclat de la guerra en Europa i, amb això, Franco té la victòria cada vegada més propera. D'aquestes consideracions no s'informa, és clar, doncs les seves conseqüències serien terribles per a la moral de l'exèrcit i, especialment, la reraguarda. No obstant això, Antoni Rovira i Virgili va publicar el mateix 1 d'Octubre un article titulat "**L'Acord de Munic**", on després d'analitzar la situació, anima a no ser pessimista davant el futur immediat.

H) *La Humanitat* i la defensa de la catalanitat

El dia 17 d'Agost de 1938 apareixia en la capçalera del diari un article de Rovira i Virgili amb aquest títol: "**Catalunya i**

³¹ El dia 27 d'Agost s'informa de que, des del començament de l'ofensiva han sigut abatuts un total de 91 aparells.

el Pacte de Sant Sebastià". En dit article, cap al meitat, apareix el següent: *"...que teníem raó els qui posàvem la qüestió de Catalunya en un lloc de primer rengle i ens esforçàvem assegurar l'instauració de l'autonomia catalana contra els possibles intents d'ajornament i de retallada..."*. I segueix més endavant: *"El compromís de Sant Sebastià no va esser complert del tot; però el seu compliment atenuat va permetre trobar solucions transaccionals i viables com la constitució de la Generalitat i l'Estatut d'Autonomia"*. Finalment, acaba assenyalant el camí: *"Per a tot això és necessària avui la victòria en la guerra (...) i que segurament hauria estat evitada si l'esperit que els catalans van dur a Sant Sebastià hagués prevalgut íntegrament des de bon principi"*.

Aquesta és una mostra representativa del ressò que la qüestió catalanista va tenir a les pàgines del diari, no tan sols durant l'ofensiva de l'Ebre sinó també des d'un bon començament de la Guerra. Unes paraules del President Companys aparegudes el dia 15 de juny de 1937 ho reflecteixen: **"Catalunya ha fet una valuosa aportació a la guerra i a la pau pública amb silenciosa abnegació"**. Com es pot intuir, el President s'està referint als tristos fets de Maig de 1937, remarcant més endavant el seu compromís personal i del govern, així com de la resta de petits partits catalans, amb el gran problema que té la República, guanyar la Guerra, de la qual cosa es sent optimista.

El dia 6 de setembre de 1936, a poc d'iniciada la Guerra, la capçalera del diari recull la desfilada de les columnes "Macià" i "Companys"³² amb diferents titulars: **"en marxa, cap a les línies de foc"**; **"Apoteosi de banderes catalanes a Barcelona"**; **"La desfilada de les columnes Macià i Companys constituï una manifestació ciutadana indescriptible"**. I termina amb unes paraules del President: **"Combatents que aneu a Aragó: porteu als germans d'aquelles terres el nostre cor per a estimar-los i la vostra sang per alliberar-los"**. Em sembla important recordar que, al final del seu discurs, el President va manifestar de forma clara i rotunda que els combatents catalans s'identificaven amb la República i amb Catalunya.

Aquest compromís és present al començament de la Guerra i es manifesta també al començament i desenvolupament de

la Batalla de l'Ebre. De tot allò va donar notícia el diari LA HUMANITAT.

Compromís amb la tasca d'informar de la guerra i, també, compromís amb el passat de Catalunya. La guerra no va ser obstacle per a recordar els fets i personatges cabdals de la Història de Catalunya. Per exemple, el dia 7 de setembre de 1938, la capçalera ocupà bona part del seu espai per a recordar que la Diada hi era a prop. Per tal motiu, i això s'ha de valorar si tenim en compte la manca de recursos materials, el dia 11 de setembre es publicarà un exemplar extraordinari, on en grans caràcters apareix escrit: **"VISCA CATALUNYA, VISCA LA REPÚBLICA !!!"**.

Uns dies més tard, i coincidint amb el quart aniversari dels fets d'Octubre, a la capçalera corresponent es pot llegir: **"ELS SIS D'OCTUBRE, JUSTIFICAT PER LA HISTÒRIA"**; **"ELS SIS D'OCTUBRE, LLAVOR DE VICTÒRIA"**. En uns moments com aquells, de resistència enfront d'una situació de lenta derrota, aquestes paraules intenten fer present dos anys històrics, 1934 i 1938, en els que s'han de buscar camins per a mantenir l'esperança.

Tres dies més tard s'informa de la decisió de retirar als voluntaris internacionals i, per això, el dia 11 d'Octubre, en una situació de clara inferioritat militar i d'abandonament de les potències europees, la Premsa catalana en general i LA HUMANITAT en particular no renuncia a la seva posició al costat de la República i de la seva consigna de resistència fins al final quan en les seves pàgines es pot llegir: **"L'exèrcit de la República s'omple de glòria"**.

Quan l'ofensiva de l'Ebre es va iniciar, un article de M. Rouret publicat l'1 d'Agost, assenyalava que la clau de l'èxit havia sigut la col·laboració de la població civil que es sentia envaïda i amenaçada pel totalitarisme. El 16 d'Octubre, quan quedaven pocs dies per a la retirada efectiva de les Brigades Internacionals, el conseller Sbert declarava: **"Cada dia és més forta la solidaritat entre el poble català i l'Exèrcit"**. Afirmació important i premonitòria del desenllaç de l'ofensiva, que exigiria, efectivament, aquesta solidaritat.

1) La Humanitat i el final de l'ofensiva

El dia 30 d'Octubre l'Exèrcit franquista inicià la seva setena contraofensiva a la Serra de Cavalls. La gravetat i la rellevància de la situació van exigir el seu reflex, de manera molt especial, a les capçaleres.

³² Aquestes dues columnes van ser creades a l'Agost de 1936 a iniciativa de la Generalitat. El projecte de creació d'un exèrcit català es va acabar quan al Maig de 1937 aquestes columnes, amb d'altres, es van integrar a l'Exèrcit de la República, anomenant-se des de llavors Exèrcit de l'Est. NÚÑEZ SEIXAS (2006)

Fins al final de l'ofensiva en aquesta darrera etapa, un total de tretze vegades van aparèixer les notícies sobre el que estava succeint: l'Exèrcit de la República estava resistint heroicament els atacs d'un enemic molt superior, és a dir, l'objectiu de mantenir la moral al límit, a la reraguarda, s'havia de aconseguir per sobre de qualsevol altre cosa.

“Terres de l'Ebre, terres de victòria”³³; “La facció no passa”³⁴; “L'eficiència de l'Exèrcit Republicà. Es resisteix a l'Ebre i s'ataca al Segre i a Llevant”³⁵; “Al Segre, a l'Ebre i a Llevant, les forces de la República contenen els violents atacs”³⁶; “Ni a l'Ebre, ni al Segre, l'enemic no passa”³⁷.

El dia 16 de novembre s'informa que es lluita amb gran duresa a l'Ebre i que **“els nostres soldats resisteixen heroicament i causen extraordinari nombre de baixes”**. Aquest missatge no era fals: s'estava resistint amb enorme valentia i heroisme a unes forces molt superiors en homes i material. La “síndrome de les Termópiles”, però a les terres de l'Ebre i a l'any 1938. I la nota positiva: la valentia i l'heroisme havien de restar clarament manifestes. La derrota imminent, la destrucció, els morts, els ferits, els presoners, la fam, la set, les llàgrimes del homes, el desconsol, en definitiva, la cara amarga de la guerra no podia ni tan sols insinuar-se³⁸. El 17 de Novembre, també a la capçalera, apareix amb grans titulars: **“ACONSEGUITS ELS RESULTATS TÀCTICS PREVISTOS”**. I, en lletres més petites, continua: **“L'alt comandament ha reintegrat a les antigues posicions l'exèrcit de l'Ebre. L'operació s'ha efectuat en ordre perfecte”**.

Dos dies més tard, a la capçalera, apareix la següent informació: **“Calma als fronts de guerra”**.

La Batalla de l'Ebre s'havia acabat.

Conclusions

Durant la Primera Guerra Mundial les potències en conflicte van posar en marxa un fenomen molt vell: el control de la informació que origini i reforci un tipus de resposta, que dirigeixi i manipuli l'opinió pública. Amb quin objecte?

Sostenir la moral als fronts de combat i a la reraguarda, neutralitzar als desafectes equidistants i, també, desmoralitzar l'enemic. Per això s'exigia un llenguatge capaç de manipular emocions i sentiments i, de forma molt especial, d'afrontar l'horror de la guerra. És a dir: el vell fenomen de la propaganda de guerra.

La Guerra Civil va ser un escenari idoni per al desenvolupament de la propaganda perquè van intervenir nous mitjans tècnics de comunicació (el cinema sonor, la ràdio), a més dels ja tradicionals cartells, desfilades, actes i fulletons. I, de manera privilegiada, la Premsa escrita.

Va ser tan gran la importància del fenomen propagandístic a la Guerra Civil que els dos bàndols van crear organismes encarregats de portar-los a terme³⁹. En el cas de Catalunya, i des del començament de la Guerra, el Govern de la Generalitat, veient la necessitat i utilitat de la propaganda dictà el 3 d'Octubre de 1936 el *“Decret de Constitució del Comissariat de Propaganda”*, adscrit a la Presidència i dirigit per un periodista i membre d'Esquerra Republicana, Jaume Miravittles, qui va convèncer a Companys i Tarradellas de la importància d'intervenir de forma centralitzada als mitjans de comunicació.

Els objectius són fàcils d'entendre: *Promoure la imatge de Catalunya i de la República a l'exterior, mantenir els senyals d'identitat catalanes, fer campanyes per a mantenir la moral a l'interior, fer propaganda al front i reraguarda, desacreditar l'enemic.*

El Comissariat va utilitzar tècniques de publicitat i propaganda modernes i, tant els responsables de ràdio com de premsa, havien de vetllar per la llibertat informativa. La situació del Comissariat es va debilitar quan el govern republicà s'instal·là a Barcelona, de tal forma que a poc a poc, va arribar a ser pro-governamental i comunista⁴⁰.

La Batalla de l'Ebre es va localitzar en una fase molt crítica dintre del desenvolupament de la Guerra i en les relacions entre el govern republicà i el govern de la Generalitat. Tot allò que s'ha explicat anteriorment és una breu síntesi d'un contingut que, per raons d'espai no pot exposar-se en la seva totalitat. Ara bé, sí que poden extreure's algunes conclusions sobre el paper que va jugar el diari LA HUMANITAT com element de la propaganda desenvolupada pel Comissariat i, també, pel Govern Republicà.

³³ Capçalera 2-11

³⁴ Idem, 3-11

³⁵ Idem 9-11

³⁶ Idem 11-11

³⁷ Idem 15-11

³⁸ Les ordres d'aplicar una extrema duresa amb els desertors van ser molt clares en aquesta darrera fase

³⁹ El govern de Largo Caballero va crear el Ministeri de Propaganda el 4 de Novembre de 1936. El bàndol franquista ho va fer abans, el 5 d'Agost del mateix any

⁴⁰ FIGUERES, J.M. (2006)

A) Les pàgines del diari no reflecteixen les crítiques que ja en aquell temps alguns oficials d'alta graduació republicans van fer a l'idea de l'ofensiva⁴¹. Més bé al contrari, les pàgines del diari estan plenes de comentaris elogiosos⁴². Tampoc es fa menció de qüestions centrals com la manca de coordinació amb d'altres exèrcits com el de Llevant o del Centre a l'execució de l'ofensiva, sense oblidar el retard de l'aviació durant els primers cinc dies d'ofensiva, així com l'errada de concentrar grans formacions de tropa a camp obert davant la superioritat artillera i aèria dels franquistes.

B) L'èxit inicial de l'ofensiva va quedar molt clar, però la detenció de la mateixa no es nomena sinó que es transforma mitjançant el terme "resistència", que durant tres mesos ocultarà l'horror i els patiments de la Batalla: la desmoralització dels soldats, la violència dels comissaris polítics envers els desertors. En consonància amb uns criteris de propaganda de guerra, els termes que es repetiran de manera continuada seran sempre els mateixos: **heroisme, valentia, eficàcia**... reforçats a més per un fet cert, la superioritat material de l'exèrcit franquista que no sap ni pot destruir aquest heroisme. La retirada constant i ordenada, especialment a partir de l'1 de Novembre, es transformarà a les pàgines del diari i mitjançant la terminologia propagandística en una maniobra no forçada per les circumstàncies, sinó fruit d'una decisió tàctica preestablerta.

C) El diari LA HUMANITAT va mantenir una línia d'aprofundiment i claredat informativa en el tracte de les qüestions internacionals i la seva relació amb el desenvolupament de la Guerra Civil. Efectivament, la descripció del complicat context internacional relatiu a la situació a Europa es va utilitzar, mitjançant nombroses crítiques al Comitè de No Intervenció, per a insistir en la idea de que una victòria dels franquistes afavoria la debilitat enfront Alemanya. I, a l'inrevés, la posició clarament favorable als interessos democràtics per part del diari, constitueix un argument més a la idea de que s'havia de parar l'ascens dels totalitarismes a Europa i a la resta del món⁴³. En aquest sentit, el diari LA HUMANITAT va seguir la mateixa que d'altres diaris republicans, com poden

ser el barceloní "LA VANGUARDIA" o el diari "ABC" que es publicava a Madrid.

D) Malgrat les constants i greus tensions entre el govern central i el govern català, les pàgines de LA HUMANITAT van mantenir, especialment durant l'ofensiva de l'Ebre, una imatge d'unitat i col·laboració. Aquesta actitud, és clarament propagandística. No podia ser d'una altra manera si tenim en compte que el Comissariat de Propaganda havia de ser fidel als seus compromisos, però també que el govern central exercia el seu estricte control sobre el coneixement d'aquests problemes interns que havia de tenir l'opinió pública. Però, en qualsevol cas, la referència a la unitat de la República lluitant contra el feixisme no va desaparèixer mai, també, com a senyal d'una coherència amb uns ideals democràtics.

E) Per això, finalment i per la mateixa raó de coherència amb els orígens, el diari LA HUMANITAT tampoc va renunciar en cap dels tres mesos d'ofensiva a mantenir la fidelitat als seus ideals i símbols catalanistes. Junt al VISCA CATALUNYA!!, apareix sempre el VISCA LA REPUBLICA !! i, de forma regular, es recorda l'esforç dels catalans en aquesta guerra i en aquesta ofensiva: des dels soldats i la postura de col·laboració del govern de la Generalitat fins aquells que fan entrega d'allò necessari per la lluita al front.

Ja han passat setanta anys des que va acabar la que és considerada com la més gran batalla de la Guerra Civil. Molts, d'un i d'altre bàndol van quedar en aquelles terres per sempre. De tot allò que va succeir ens queden testimonis diversos. Llibres i més llibres, juntament amb fotografies i pel·lícules. Tenim també els testimonis orals. I tenim la Premsa, que és un mitjà molt ric en contingut.

Tenir l'oportunitat d'haver treballat el diari LA HUMANITAT ha estat una experiència emocionant i gratificant. Anar repassant les notícies del front mentre, de manera distreta, anava veient d'altres notícies que em parlaven de coses ben diferents com, per exemple, anuncis de subhastes, campanyes de solidaritat amb els soldats, anuncis d'espectacles....A la guerra, la vida ha de seguir i la premsa així ho ha de recollir. Estic pensant en la gent, passejant als carrers de Barcelona, o a les seves cases, mentre sopaven. Estic pensant en les seves sensacions de por, desconcert quan comparaven aquestes notícies amb d'altres que també escoltaven. I penso en l'efecte que aquestes notícies tenien en els seus ànims, efectes que per la seva proximitat no podien ser de cap manera els mateixos quan veiem com la guerra encara segueix portant el dolor i la mort a la gent. I veig que no estem al primer terç del segle XX, quan eren ben evidents tot un conjunt d'ideologies que

⁴¹ Els militars comunistes van ser els primers, per exemple, el general Gàmir Ulibarri i el coronel Perea.

⁴² Especialment al començament de l'ofensiva i, sobre tot, després del final de la mateixa. Per exemple són especialment significatius els exemplars dels dies 25 de novembre i del 7 de desembre.

⁴³ L'ascens del totalitarisme japonès va tenir un lloc destacat a les pàgines del diari.

defensaven concepcions diferents del món. El mitjans de comunicació, especialment la Premsa, van jugar un paper fonamental en la transmissió i el debat d'aquestes idees. El diari LA HUMANITAT va néixer l'any 1931 com un diari catalanista que defensava un projecte republicà i revolucionari. El curs dels esdeveniments van frustrar aquesta idea inicial per raons de guerra i això no pot obviar-se. Si mirem el darrer exemplar publicat, el dia 24 de gener de 1939, observem a la capçalera que aquesta línia encara es manté: **“ES RESISTEIX BRAVAMENT EN EL FRONT DE CATALUNYA”; “PER LA LLIBERTAT DE CATALUNYA!!; ENROLEU-VOS ALS BATALLONS DE VOLUNTARIS QUE ORGANITZA ESQUERRA REPUBLICANA DE CATALUNYA; CATALÀ: ESTIGUES ATENT AL MOT D'ORDRE DELS GOVERNANTS. LA PÀTRIA NECESSITA DE TU!!** Al dia següent el diari ja no es publicaria i el 26 de gener entraven les tropes de Franco a la ciutat de Barcelona.

Bibliografia

- ALPERT, M. *La Guerra Civil en el mar*. Crítica, Madrid 2007.
 — *El Ejército Popular de la República*. Crítica, Madrid 2007.
 ALVÁREZ, J. et al. *Historia de los medios de comunicación en España*. Ariel, Barcelona 1989.
- CRUZ SEOANE, M.; SAIZ, M. D. *Cuatro siglos de periodismo en España*. Alianza Editorial, Madrid, 2007.
- DD.AA. *La Guerra Civil a Catalunya* Edicions 62, Barcelona 2005, vols 3-4.
- DD.AA. *La Batalla de l'Ebre. Història, Paisatge, Patrimoni*. Pòrtic, Barcelona 1999.
- DD.AA. *Guerra Civil a Catalunya. Testimonis i vivències*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2007.
- DD.AA. *Ebro 1938*. Inédita Editores, Barcelona 2005
- FIGUERES, Josep M. *Premsa i Nacionalisme*. Pòrtic, Barcelona 2002.
- GRAHAM, H. *La República espanyola en guerra*. Debate, Barcelona 2006.
- GUILLAMET, J. *Història de la Premsa, la Ràdio i la Televisió a Catalunya. (1641-1994)* Edicions La Campana, Barcelona 1994.
- NÚÑEZ SEIXAS, X. M. *¡Fuera el invasor!* Marcial Pons, Madrid 2006.
- REVERTE, J. M. *La Batalla del Ebro* Crítica, Barcelona 2003
 — *El arte de matar. Cómo se hizo la Guerra Civil Española*. RBA, Barcelona 2009.
- SÁNCHEZ CERVELLÓ, J.; CLUA MICOLA, P. *La Batalla de l'Ebre: un riu de sang*. Espais de la Batalla de l'Ebre, Tarragona 2005.
- VILA, E. *Lluís Companys. La veritat no necessita màrtirs*. L'esfera dels llibres. Barcelona 2006.